

LUND UNIVERSITY

Vi är i alla fall människor! Att hålla huvudet högt som hemlös i Ryssland.

Höjdestrand, Tova

Published in:

Moderna människor: antropologiska perspektiv på samtiden

2003

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Höjdestrand, T. (2003). Vi är i alla fall människor! Att hålla huvudet högt som hemlös i Ryssland. I C. Garsten, & K. Sundman (Red.), *Moderna människor: antropologiska perspektiv på samtiden* (s. 137-152). Liber.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Vi är i alla fall människor! Att hålla huvudet högt som hemlös i Ryssland

Tova Højdestrand

"Statens exkrementer!" ljunder Ira P:s röst över Nevskij Prospekt. För ett ögonblick råtar hennes krokiga lilla kropp ut sig till ett självsäkert utropstecken när hon fråsar: "De är inte människor, inte ens djur!" Turisterna stirrar frågande på den ilska gumman i illasittande kläder, men de hemlösa som hon skäller på drar bara surt på munnen. "Hon är också en bomzj, så vad bråkar hon om", muttrar de och vet att efter det här utbrottet blir hon väl människa igen och villig att bidra med några kopek till en gemensam flaska.

Att likna en bomzj just vid exkrementer är förstås en överdrift, men både hemlösa och bofasta ryssar är annars rörande eniga om egenskaperna hos denne stereotypen hemlöse, och det som tillskrivs honom är inte mindre avhumaniserande än vad Ira P:s utsaga anger. En bomzj är, menar de flesta, en smutsig, opålitlig och arbetsskygg instinktsvarelse vars enda drivkraft är ett oupphörligt begär efter alkohol. Även om de rent biologiskt tillhör arten homo sapiens så är de inte människor i social mening, för de saknar de värderingar som ligger till grund för en normal mänsklig samvaro och är därför bara ett slags icke-personer, eller (i bästa fall) före detta personer. De hemlösas dilemma är att de faktiskt håller med om den här uppfattningen om vad en "typisk" bomzj är, samtidigt som de ändå har ett visst intresse av att förbli människor. Därför bearbetar de ständigt kategorierna "bomzj" och "människa" i sina vardagliga samtal både med mig och med varandra.

Detta kapitel handlar om social stigmatisering, men framför allt tar det upp

Moderna människor:

Antropologiska
perspektiv på
samtiden.

Red: Christina Garsten,
Kerstin Sundman.

2003

Lund: Liber

de drabbades outhärliga vilja att understryka att "vi är faktiskt människor vi också". Beroende på situation och kontext kan emellertid deras gestaltningar av vad det egentligen innebär att vara människor skilja sig ordentligt från varandra. Mitt syfte är därför också att visa hur till synes motsägelsefulla sätt att "prata ihop" ett människovärde operativt kan samexistera i dessa människors levda praktik. Deras sätt att förstå "människovarat" är åtminstone delvis, argumenterar jag i slutdiskussionen, påverkat av det sovjetiska delvis, argumenterar jag väcker frågor om tid och utveckling. Både hemlösa och andra menar ibland att "bomzj" kommit i svårigheter för att de är för gammalmodiga och inte kan orientera sig i den hårda postsovjetiska kapitalismen. Är de då, för att anknyta till temat hos denna antologi, "moderna människor", och hur moderna är deras tolkningar av "att vara människa"? Jag menar att deras olika ställningstaganden underförstått förhandlar villkoren för att vara människa i ett samtida samhälle, men frågan är sedan hur man ska definiera det tvetydiga begreppet "modern". Om vi ska se det som "senmodern" och därmed, som Garsten och Sundman skriver i inledningen till den här boken, präglad av rörlighet, individualism, rotlöshet och brist på förankring i långvariga relationer, så är de sannerligen moderna där de driver omkring utan fast tillhörighet (även om de inte direkt har bett om det).

Om den moderna epoken ska förstås som präglad av rationalitet, utvecklings- och statlig kontroll så utgör mina informanter tvärtom modernitetens baksida. Inte bara deras hemlöshet utan även deras ambivalens kommer av att de inte passar in i den moderna statens kategoriseringar. Ordet *bomzj* har nämligen sin bakgrund i sovjetbyråkratins organisation av befolkningen, ett system som alla övriga reformer till trots lever kvar. Egentligen betyder det *Bez Opredelemogo Mesta Zjitelstvo*, "utan fast bostadsort", och är en administrativ förkortning för avsaknad av mantalsskrivning. En registrering på en fast adress är viktig för en rysk: precis som ett svenskt personnummer är den dels en förutsättning för de flesta sociala förmåner och civila rättigheter, dels det enda som skiljer en Ivan Ivanovitj från alla andra Ivan Ivanovitj. En person utan mantalsskrivning saknar därför en precis identitet som statligt subjekt.

Detta drag av suspekt obestämbarhet har kanske bidragit till att ordet *bomzj* också letat sig ner i vardagsryskan där det används som en starkare variant av "lo-dis" eller engelskans *bum*. De två innebördena rörs ständigt ihop, och här försöker jag undvika den vanliga begreppsförvirringen genom att använda stora

bokstäver för förkortningen och små bokstäver för det nedsättande tillmålet. Ira P tillhör till exempel den minoritet av de hemlösa som faktiskt inte är BOMZJ, för sonen avregistrerade henne inte från bostaden när han slängde ut henne för ett par år sedan. Till sin stora förtret kommer hon ändå alltid att klassas som "en bomzj" eftersom man ser på henne att hon är hemlös. På samma vis får en person som har bostad men som inte är skriven där höra: "Men är du BOMZJ? Det syns inte på dig, du luktar ju inte ens sprit!" I båda fallen syftar benämningen dock på oönskade restprodukter: dels administrativt "slagg" bortom den moderna statsapparaten beskydd och övervakning, dels sociala "extremeter" som provocerar etablerade föreställningar om en anständig, rationell och kontrollerad livsföring.

Under mitt fältarbete i St Petersburg år 1999 umgicks jag med hemlösa på ett flertal platser i staden.² Kategorierna "bomzj" och "människa" diskuterades hela tiden och överallt, men engagemanget var ändå störst på stadens största järnvägsstation. Jag tror att det har att göra med alla kontraster som livet där erbjuder en hemlös, i alla fall om man jämför med de soppkök och hjälpororganisationer som utgjorde resten av mitt fält. En organisation har tydligt definierade relationer mellan klienter och personal och alla vet sin plats. Även om stämningen är gemytlig ger den inte på samma sätt som Moskva-stationens fragmenterade kaos av diffusa relationer upphov till spontana reflektioner över vem man själv är i förhållande till andra.

Stationen är en arbetsplats där de flesta inkomster kommer från något slags kontakt med icke-hemlösa, oavsett om man bär bagage för en slant, får betalt av en lat städare för att göra grovjobbet, ägnar sig åt småstöld eller prostitution, eller utnyttjar resenärers och andras drickande för att samla pantflaskor. Relationer med icke-hemlösa kan därför karaktäriseras av allt från öppet förakt eller stryk till vänskapliga relationer och pratstunder som inte präglas av några skillnader mellan hemlös och boende. Gränsen mellan dessa kategorier är för övrigt ofta oklar eftersom vissa fattiga som har bostad uppehåller sig på stationen på ungefär samma villkor som de hemlösa, och i förekommande fall kan de hemlösa bo hos dem mot en hyra i form av mat eller sprit. Stationens kontraster förstärks också av att dess hemlösa "stammisar" är mer olika inbördes än exempelvis klientelet på ett soppkök. De som tjänar hyfsat med pengar hyr till och med bostäder under vissa perioder och behöver av förklarliga skäl inte uppsöka väl-

1 Se Højdestrand (2001) för en mer detaljerad beskrivning av mantalsskrivningssystem och bostadsförhållanden i Ryssland.

2 Det avhandlingsarbete som detta kapitel baseras på har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond och av Svenska Institutet.

görehetsinrättningar, medan de som klarar sig sämst sällan lyckas ta sig till soppköken på grund av ständiga fyllor och bakfyllor. Många andra hemlösa skyr stationen på grund av kriminalitet, prostitution och våld, och inte minst ett stupande som, utöver de hemlösa "stammisarerna", utsträcks även till anställda och (enligt de hemlösa) även till stationens erkänt brutala poliskår. Trots sina jämförelsevis goda inkomstmöjligheter ses stationsfolket ofta som "riktiga" bomzjare eftersom de "står ut med det där livet", och kanske är medvetenheten om att man står lågt i hierarkin ännu en anledning till att man "pratar bomzj" så intensivt just på stationen.

Jag återvände till S:t Petersburg och Moskvastationen hösten 2000, efter att ha varit borta i tio månader. De sammanlagt fyra bekanta jag träffade lyckades inom loppet av två timmar mer eller mindre explicit sammanfatta "bomzjpratandets" huvudsakliga teman, och det besöket får därför utgöra ramberättelse här.

Ett möte och en hägkomst

Efter ett års frånvaro är de flesta som vimlar på stationsgården obekanta för mig. Men på den vanliga platsen vid en av sidoingångarna står en bekant, en medelålders kvinna som jag tror är prostituerad och som kallas Galja. Några unga kvinnliga informanter bodde hemma hos henne halvannat år tidigare, men vi känner inte varandra närmare. Hon hälsar ändå vänligt och säger omedelbart att Vova är borta, precis som alla andra gör när jag senare träffar dem. Det vet jag redan, och jag är mer intresserad av Katja och de andra flickorna. Hon vill inte gärna prata om det, förmodligen för att deras sammanboende slutade med ett fylleslagsmål och ett dödsfall, och Galja parerar skickligt mina försiktiga trevare med kallprat om först vädret och sedan gatubarn, för nu har några sådana hittat hit också. Annars brukar de inte blanda sig med vuxna hemlösa.

Jag var på besök i Galjas lägenhet den första eller andra dagen av fältarbetet, när Vova hade hittat mig på en hjälporganisation och tagit mig vidare till sitt eget revir, Moskvastationen. Själva hemlös i tjugotre av sina knappt femtio år – om man inte undantar de sexton han suttit av i straffläger – ansåg han den vara oundgänglig för min forskning och erbjöd sig att mot en viss ersättning hjälpa mig att få in en fot bland det hundratals hemlösa som höll till där. Jag accepterade tacksamt. Besöket hos Katja och de andra minns jag som den första av många incidenter som skulle öppna en värld av märkliga innebörder investerade i så skenbart uppenbara begrepp som "bomzj" eller "mantalsskrivaren".

Jag hade begripit så mycket som att bomzj både var en administrativ term och

ett slangord för hemlös, och dessa första dagar använde jag ordet rutinmässigt när jag förklarade min uppgift. Ingen protesterade, vilket jag i efterhand tillskriver det faktum att Vova började med att presentera mig för sina närmaste vänner. I likhet med honom själv hade de varit hemlösa eller fångslade så länge att de inte längre upplevde tillmålet som ett problem. Vova gillade det till och med, men så hade det ju nu gett honom jobb. När så en fryntlig och trind ung kvinna kom fram till oss, tiggade en cigarett och undrade vilka vi var, sa jag alltså att jag skulle skriva en bok om bomzjare. Vova lade genast till att det var vad han var, en bomzj. Hon gav upp ett gapskratt och replikerade omedelbart, med en gest mot en väninna: "Och vi är prostituerade!" Katja och Tanja, som de hette, bjöd hem oss eftersom Katja, som hon uttryckte det, "gillade människor med sinne för humor". Ett visst antal rubel togs från mig till något att äta och visade sig också räcka till några små flaskor Bomi, enligt etiketten ett ansiktsvatten innehållande 90 % alkohol (sic!) som de flesta på stationen drack dåför tiden.

När två Lenor och en pojkvän till en av dem, Igor, hade anslutit sig till oss vid köksbordet hade de roligt åt replikskiftet. Om någon säger rätt ut att han är bomzj så måste man bara drämma till med något ännu värre, menade de, "fnask" till exempel. Jag undrade om det hade någon verklighetsbakgrund, och Katja sa att hon i och för sig ställde upp med sex för både pengar och lite sprit, men de andra ansåg efter en kortare diskussion att en *prostituerad* står i baren på Hotell Europa och raggat stenrika turister och nyryssar (som nyrika ryssar brukar kallas). Det är inte samma sak som att ta med ett fyllo till någon smutsig baktrappa och suga av honom för en skvätt Bomi.

De kände Galja från stationen och bodde i hennes nästan helt tomma kollektivlägenhet³ mot att de enligt god gammal sed höll henne med sprit. Jag undrade om ingen var skriven där utöver "värdinnan", som de kallade henne, och fick en ringande skratsalva till svar och en försäkran att jo du, nog har vi skrivit oss här alltid, skrivit oss så in i vassen. Förvirrad försökte jag utreda om de överhuvud taget var hemlösa i så fall, men fick ge upp eftersom Bomin hade utplånat alla ambitioner att förklara något. Det tog lång tid innan det plötsligt slog mig att samma verb som används för att "mantalsskriva sig" också är kriminell slang för att genom en rätt våldsamt initiationsrit bli accepterad medlem av ett gäng. Någon mantalsskrivning var det alltså inte fråga om, snarare ett slags demonstration av

3 En *kommunalka* är en lägenhet med ett hushåll i varje rum, en vanlig rysk boendeform. Numer behåller avflyttade hyresgäster ofta sin mantalsskrivning för att vid tillfälle kunna sälja rummet, vilket förhindrar att andra flyttar in. Det händer dock att dörrarna är olåsta och att de kvarvarande hyresgästerna kan använda utrymmet.

en tuff image. De berättade dessutom självsäkert om skumma typer som kom dit och krävde beskyddarpengar, och det underförstådda meddelandet blev: ”vårt gäng är minsann så häftigt att själva maffian är intresserad av oss”. Sedan drog de muntra historier från sitt gemensamma förflutna: hur de bott i kallare och i skrotbilar, och hur polisen trakasserat dem och till och med kört ut dem i skogen i en av flera ökända deportationer av hemlösa från stationen den vintern. Verbet *bomzjevat* användes flitigt, en avledning av *bomzj* som ungefär betyder ”att vara på luffen”. De fick det att låta häftigt och kul, vilket jag antas ha fallat just då, eftersom en intresserad utlänning lyssnade. Igor satt däremot tyst hela tiden, drack ingenting, och visade tydligt hur pinsamt han tyckte det hela var. För honom var det bara så att han ingenstans hade att bo när han kom hem från Tjetjenien, förklarade han lågt, det var allt, så lönade staten sina soldater. Ordet *bomzj* tog han inte i sin mun.

Någon reda i begreppen fick jag inte då, och inte i flickornas förflutna heller, så jag stämde möte med Katja på ett kafé för en lugnare intervju nästa dag. Hon lovade att komma – ”Jag glömmet aldrig bort *människor*”, som hon sa – men det skulle ta ett halvår innan jag såg henne nästa gång.

Under de följande dagarna lärde jag mig att säga ”*bomzj*” med större urskilning. Eftersom jag just då verkligen behövde veta om folk var mantalsskrivna var det svårt att helt undvika det, men jag formulerade om mig efter en rad irriterande svar som: ”Än sen, jag är väl människa jag också!”, eller: ”Ni ska inte komma här och ställa indiskreta frågor till främmande personer!” Många förstod visserligen vad jag var ute efter, men de var ändå noga med att reda ut innebörderna: ”Är jag *bomzj*? Formellt ja, i anden nej!” Det dröjde ändå en tid innan jag förstod hur laddat detta lilla ord är, och att just denna kraft gav det ett slags kultstatus i flickornas öron, samtidigt som Igor rodnade av skam varje gång han hörde det. Inga andra liknande ord har den förmågan, och de används heller inte alls lika mycket. Orden *brodjiga* och *bitij*⁴, båda med betydelsen lösdrivare eller luffare, hörs i undantagsfall, men ordet ”hemlös”, som faktiskt existerar i ryskan (*bezdomnyj*), har jag faktiskt bara hört användas av människor som aktivt arbetar med eller engagerar sig för hemlösa.

4 *Bitij* lär vara en skämtsam förkortning för ”före detta intellektuell”, *Byvsjij Intelligentyj Tje-lovek*, eftersom frisläppta straffångar på luffen länge var intellektuella som fångslats under Stalinterrorn. Ordet syftar dock i första hand på någon som luffar, inte på densammes eventuella intellektuella bakgrund.

Staten, de bofasta och bomzjen

En person utan fast bostadsort och sysselsättning är en person som i ögonblicket befinner sig på ryskt territorium, som i regel saknar dokument där identitet och sysselsättning verifieras, som inte har fast bostadsort på det territoriet där han befinner sig, som i ögonblicket saknar fast arbete eller sysselsättning och, därmed, heller inte medel för sitt uppehälle, vilken som regel uppvisar tecken på kronisk sjukdom (psykisk, alkoholism, tuberkulos, veneriska sjukdomar), nedslusning m m, ett utseende som inte motsvarar människans fysiska norm (smutsiga kläder, smutsig kropp), tecken på degradering av människan som personlighet...” (”Problemet med personer utan fast bostadsort (BOMZI) och vägar till dess lösning.” Broschyr utgiven av Ministeriet för arbete och social utveckling, förf: Julikova, E.P., M.A. Novikova & A.L. Marsjak 1997:12).

Ovanstående citat kommer från en sociologisk undersökning som är avsedd att användas som informationsmaterial för byråkrater. Egentligen förtjänar den inte att plockas fram från arkivens barmhärtiga mörker, men jag gör det ändå eftersom som få texter så adekvat sammanfattar den hävdvunna inställningen till hemlösa hos både den ryska staten och allmänheten.⁵ Undersökningen menar sig vilja finna en lösning på hemlöshetsproblemet; en i och för sig ädel uppgift eftersom Ryssland just nu uppges ha ungefär fyra miljoner hemlösa⁶, men i själva verket delar den bara upp de hemlösa i ”goda” och ”onda”. Uppdelningen i vad som inom västerländsk sociologi lite ironiskt kallas ”the deserving poor” respektive ”the undeserving poor” baseras på huruvida de hemlösa anses vilja återgå till ett normalt liv eller om man tvärtom tycker att de verkar vilja leva som de gör. Distinktionen görs genom att ett antal hemlösa utfrågas om sin villighet och benägenhet att söka arbete och bostad, men man nämner inte med ett ord att både vanliga anställningar och en plats i bostadskön faktiskt kräver en officiell fast adress. Hemlösa som inte söker arbete avfärdas kategoriskt som arbetskygga utan att man tar i beaktande att de kanske vet att de inte kan få något och därför

5 Däremot är texten inte representativ för den tämligen begränsade volym rysk sociologi som finns om hemlöshet (se t ex Gilinskij och Sokolov 1993, Julikova m fl 1994, Zavjalov m fl 2000, Stephenson 1997 och framför allt utmärkta Stephenson 2000, som dessutom är på engelska). Dess starka partiskhet och kategoriska åsikter har sannolikt delvis att göra med att den är ett beställningsarbete från en statlig myndighet, och i dessa fall är konkreta förslag på åtgärder en del av uppdraget.

6 Uppgiften kommer från Läkare Utan Gränser, Moskva. S:t Petersburg antas ha mellan femtio och ethundrafemti tusen BOMZI. Som jämförelse har Ryssland en befolkning på ca 150 miljoner, varav ungefär 5 miljoner bor i S:t Petersburg.

lägger sin energi på något annat. (De intervjuade tillfrågas inte om motiven bakom sina val.) Rekommendationen är att hela denna "ovilliga" kategori bör interneras i tvångsarbetsläger eftersom de utgör en hälsofarlig för anständiga medborgare (ibid:33). Uppdelningen baseras också på personlig skuld: de hemlösa som förskyllt hamnat i olycka antas också vara möjliga att reformera, medan de som "vill" leva på gatan själva är orsak till sitt elände på grund av arbetskygghet, individuella böjelser för lösdrivari eller (inte minst) alkoholism:

Många nuvarande bomzjar förlorade mantalsskrivningen efter avslutad vistelse på korrektionsanstalt. Hela stammen – den mest fattiga och icke livsdugliga – uppstod på lästa medicinska anstalter eller arbetsinrättningar. Förr tvångsvårdade staten sina drickande medborgare, men nu har alkoholisterna som förlorat sitt boende blivit utlämnade åt sig själva och förvandlade till kategorin bomzj. De tigger på gatorna, gräver runt på soptipporna och stjälar. Rätt ofta sprider de smittsamma sjukdomar och dör utan läkarhjälp. De är orsak till bränder och till brottslighetens tillväxt (Julikova m fl 1997:2).

De hemlösa jag själv träffat har, grovt generaliserat, hamnat på gatan på fyra olika sätt. Ungefär hälften av dem hamnade i fångelse före 1995, och då konfiskerade staten helt enkelt bostaden med argumentet att någon annan behövde den bättre. Under nittiotalet har också många fallit offer för bedrägerier och andra oegentligheter på bostadsmarknaden, eftersom bostäder först 1991 kunde privatiseras och säljas. En tredje kategori har fallit offer för konflikter inom sina egna familjer. Hela tiden har det dessutom varit problematiskt att flytta till större städer eftersom mantalsskrivningen också fungerar som ett uppehållstillstånd. Man får alltså inte arbeta i Moskva om man är skriven i Murmansk, och utan arbete får man ingen bostad och tvärtom. Hoppfulla immigranter till storsstäderna får därför lätt problem. Däremot blir ingen vräkt för att inte ha betalt hyran, en i mina ögon ovanligt sympatisk kvarleva av Sovjetstatens lagstiftning.⁷

Dessa mina informanter skulle naturligtvis kunna vara arbetskygga och nedsupna lösdrivare i alla fall, men det är inte därför de är hemlösa. Vad som är intressant i detta sammanhang är hur den undersökning jag refererar till ovan, som är utförd av sociologer på statligt uppdrag, så fullständigt kan koncentrera sig på

⁷ Teoretiskt sett är vräkning möjlig om staten kan erbjuda en annan (och billigare) bostad, men det kommunala bostadsbeståndet är i praktiken för litet för att detta ska vara möjligt. Statens avsikt är dock att successivt införa marknadsanpassade hyror och bostadsbidrag för mindre bemedlade hyresgäster. Logiskt sett bör detta medföra en lagstiftning som gör vräkningar möjliga, även om man inte talat mycket om just denna aspekt. Om en sådan lag införs så är masshemlöshet en trolig konsekvens, vilket kanske är orsaken till att reformen införs så varligt som är fallet.

individuella karaktärsfel när det finns så starkt övertygande legala och socioekonomiska skäl till att människor tvingas leva på gatan.

De flesta privatpersoner gör samma sak. I stort sett varje ryss jag träffar ventilerar sina åsikter om bomzjar när jag berättar vad jag jobbar med, och även för dem är individuella svagheter eller personlig vilja viktigare än samhällets, lagstiftningens eller nutidens skvanker. Däremot är deras åsikter sällan så kategoriskt avfärdande som citaten ovan. Kommentarer som: "Vill de inte arbeta så får de skylla sig själva" eller: "Allt de vill är att suppa, och då får de väl ha det som de har det" är vanliga, men känslorna är ofta motsättningsfulla och ambivalenta. Äckel och förakt förenas lätt med medlidande, så någon som i en stunden ilsket vill "bunta ihop dom och skicka dom till GULAG" undrar i nästa ögonblick vad man kan göra för att hjälpa dem. Den enda större opinionsundersökning som gjorts om attityder till hemlösa i St Petersburg bekräftar också denna förening av mycket motstridiga känslor (Gerasimova 1998). Jag hör själv ofta den eftertänksamma reflektionen att hemlösa nog är *svaga* människor, svaga i bemärkelsen oförmögna att bemästra både yttre problem och sina inre tillkortakommanden. Man måste vara aktiv, drivande och hård nuftoriden, menar folk, ingen tar hand om en längre, men det sägs ofta med en sorgen suck. Styrkan har sitt pris, för de uppenbart starka är också de mest hatade – maffian, oligarkerna, Kremml.

I västvärlden är individcenterade och strukturorienterade förklaringar till sociala problem föremål för en het diskussion med tydliga politiska förtecken⁸. Denna polarisering är inte ämnet här, utan endast den förekommande ståndpunkten hos "stukturföretträdare" att fokuseringen på individen (oavsett om denne ses som förövare eller offer) är ett uttryck för den "den västerländska individualismen". Den sovjetiska kollektivismen var emellertid också starkt fokuserad på individuell ofullkomlighet. Statsideologin såg sociala missförhållanden som isolerade anomalier i en annars perfekt samhällsstruktur, och just hemlöshet var inte bara nedtytat utan dessutom kriminaliserat. Att inte vara skriven någonstans eller att lämna mantalsskrivningsorten utan att registrera sig hos polisen kunde ge ett par års fängelse, precis som "lösdrivari" eller långvarig arbetslöshet. (Den sovjetiska psykiatrin hade till och med en diagnos för en obotlig lust att vandra, *drromani*.) Detta är också bakgrunden till det kriminella slangspråkets användning av verbet "mantalsskriva sig": ett begrepp som står för statligt för-

⁸ Se t ex Wagner (1993) och Wright (1997) för amerikanska förhållingsätt inom politisk och vetenskaplig diskurs om hemlöshet, eller Swärd (1998) för en sammanfattning av svensk mediedebatt där de politiska hemvisterna visserligen inte nämns med namn men ändå framstår tydligt.

tryck tas över och förlöjligas genom att appliceras på något tveklöst samhällsifientligt.

Mycket har hänt under de drygt tio år som förflutit sedan den sovjetiska ideologin med tillhörande lagar försvann. Några konsekventa och folkligt förankrade förhållningssätt till en social problematik som hemlöshet har dock inte uppenbarat sig, trots att diskussionen inom politik, massmedia och vetenskap har varit relativt fri efter Glasnost. Kanske beror detta till viss del på att möjligheten att lösa problemet ter sig försvinnande liten mitt i det växande berget av ekonomisk kris, sociala missförhållanden och ökande kriminalitet. Fortfarande kan alltså enstaka texter som Julikovas m.fl. tas på allvar, och tendensen att se hemlöshet som något slags personlig rotlöshet dyker även upp på andra håll. I ett federalt lagförslag från år 2000⁹, som egentligen berör hemlöshet, används exempelvis begreppet "lösdriveri" genomgående, utan att kategorin BOMZI eller ens ordet "hemlös" nämns. Både språkruket och analysen avslöjar hur man egentligen ser på fenomenet hemlöshet. Förslaget anser inte att det faktum att knappt fyra procent av befolkningen saknar tak över huvudet är det egentliga problemet, utan i första hand vill man genom nya former av registreringar få uppsikt över suspekta individers omringfläckande bortom all statlig kontroll.

"Individualiseringen" av ett socialt problem som hemlöshet måste delvis förstås på ett psykologiskt plan. De enskilda medborgarna lider svårt av nyfattigdom och social nedrustning men de har åtminstone kvar sina subventionerade bostäder. De har dock lagt märke till att det plötsligt finns supande trashankar överallt och att dessa uppenbarligen inte har någonstans att bo. Eftersom det enda snabba sättet att skaffa pengar är att sälja sin bostad, och eftersom detta är erkänt riskabelt, blir slutsatsen att det förra är en orsak till det senare: alkoholisterna har sålt och supit, eller supit och råkat ut för bedragare.

Jag själv tror dessutom att de flesta människors sätt att förstå varför det går illa för andra också inkluderar en förklaring till varför samma sak inte har drabbat (eller kommer att drabba) dem själva. Att ange ekonomisk ojämlikhet som orsak till att vissa är hemlösa fungerar inte om de flesta har ungefär lika litet av livets nödtrorf. Inte heller är en riskfylld bostadsmarknad ett tillräckligt skäl, eftersom alla som byter eller säljer bostäder är ungefär lika utsatta för risken att bli lurade. För att en person inte ska behöva inkludera sig själv i de potentiella bomzjarnas skara krävs tvärtom en förklaring där den olycksdrabbade görs till något radikalt

⁹ "O sostjalnoj reabilitatsii lits, zamimajusjijehsa brodnjazizjichesvorn", "Om social rehabilitering av personer sysselsättande sig med lösdriveri".

anorlundä, något Annat, och då är individuella karaktärsfel praktiska att ta till. I Ryssland är det oftast (i nämnd ordning) alkoholism och arbetskygghet, även om den nödvändiga skillnaden mellan det egna jaget och den hemlöse kan formuleras i betydligt mer sympatiska termer.

Både i privatpersoners prat om bomzjar och i texter har jag ofta noterat en tendens att vilja se bomzjar som del av ett slags subkultur. Man talar om *dem* som om de, precis som Julikova *et al* uttrycker sig ovan, vore just en främmande stam med en distinkt livsstil som delvis liknar det etablerade samhällets, delvis döljer sig för det. En vanlig idé är att de har en hemlig, territoriell indelning av staden som gör att alla får sin egen soptunna att rota i. De ges också ofta en air av romantik, som ett slags vagabonder som valt bort löneslaveri, statlig kontroll och betungande familjeplikter. Mer än något annat får detta ofta lite förtjusta mystifierande mig att tänka på Edward Saids beskrivning av hur västvärldens attityd till "Orienten" pendlar mellan "förakt för det som är välbekant och (...) väl-lustrysningar – eller rysningar av fasa – inför det nya" (1978:61). Han menar att det är universellt mänskligt att uppfatta något okänt som ett hot. Man försöker göra det mindre skrämmande genom att förstå det i bekanta termer, men samtidigt intensifieras den egna självkänslan på ett behagligt sätt av just avståndet till det okända som därför inte får bli *för* bekant. Föreställningen om den territoriella indelningen sätter exempelvis in ett annars rätt äckligt rotande i avfall i ett begripligt sammanhang, för med denna anstrykning av byråkratisk organisering framstår bökandet mer som ett vanligt jobb. Samtidigt distanseras bomzjarna från det egna jaget genom föreställningen om att denna organisering är dold för vanliga människor och därför i någon mening subversiv. De förvandlas från relativt begripliga "han" eller "hon" i vårt eget samhälle till mer avlägsna och diffusa "dem", främlingar tillhörande ett obekant och exotiskt socialt system.

Förakt och förtjusning till trots lyckas detta "annatgörande" ändå bara till hälften, för det som avgränsar "dem" från ego är inte så tydligt och stabilt som exempelvis en etnisk kategori eller en subkultur. En vanlig ryss tillbringar ju knappt två veckor på fyllan för att sedan vakna upp som tjetjen eller övertygad punkrockare, men han kan faktiskt ha hunnit bli bomzj. Människors prat om bomzjar blir därför lite motsägelsefullt och tveksamt, för ingen enstaka förklaring till deras öde är riktigt tillfredsställande.

Dessutom går bomzjens karaktärsdrag igen i den självrikska ryska folkhymnen. Det finns mängder av roliga historier på temat "en tysk, en engelsman och en ryss" där "ryssen" framstår som en arbetskygg, dum, illojal och odisciplinerad karl som inte gör annat än super, luras och stjälar. I ljuset av detta är bomzjen av-

skrapet av det ryskaste Ryssland och därmed ett möjligt alter ego till vem som helst. Kanske är det därför som mina informanter är så förtjusta i att berätta den typen av anekdoter. De hemlösa har nämligen själva ungefär samma uppfattning som andra ryssar om vad en bomzj är, och bomzjen uppträder även i deras prat som något annorlunda och främmande. Men i motsats till andra är de hemlösa oftast akuta medvetna om att det egentligen inte handlar om "han och hon" eller ens "dem" utan närmast om ett "det", en latent "bomzjighet" som när som helst kan bryta ut hos vem som helst.

Mer respektabel än bomzj

När jag står och pratar om gatubarn med Galja dyker Andrej upp. Han hälsar varmt, jag undrar vad han gör nuförtiden och han säger bestämt: "Du – du vet att jag inte har arbetat en dag i hela mitt liv!" och byter ämne. Han har tagit ett av gatubarnen till sig och vill få in ungen på ett skolinternat, men killen vill inte, vet inte sitt eget bästa. "Om han inte kommer under uppsyn snart så är det för sent", säger Andrej upprört, "då blir han bara bomzj här... vet du hur många av de här slöfockarna som jag har försökt fixa jobb åt?" Han pekar på några tras-hankar som plockar tomglas i närheten. "Jag känner ju chefen på en *kolhoz*, han anställer dem, men de vill inte jobba helt enkelt", fnysir han surt. Jag påpekar ironiskt hans motsättningsfulla uttalanden om arbete, men han rynkar på ögonbrynen och menar att jag vet vad han pratar om, att han liksom lever lite vid sidan om och att det inte handlar om *lättja* i hans fall. Och jag vet ju att han har tillbragt sammanlagt tjugofem av sina drygt fyrtio år i straffläger och att han tillhör dem som identifierar sig som tjuv även efter avtjänat straff. Storhetstiden är visserligen över för *vorovskij mir*, "tjuvarnas värld" som den ökända sovjetiska kriminella subkulturen kallas. Moderna gangstrar är inte alls solidariska med de gamla tjuvarnas ideal om obrottslig lojalitet mot den egna ligan och lika obrottslig illojalitet mot staten och det etablerade samhället (se t ex Chalidze 1977). Detta hederskodex präglar dock fortfarande livet i de manliga strafflägren, och för frigivna som Andrej och Vova får därför "tjuvkulturen" ofta symbolisera en flydd och saknad känsla för heder, ordning och moral. Just Andrej har dessutom anammat det tabu för lönearbete som gäller för en hederlig tjuv. Han ingår inte i någon kriminell grupp, men hans är bakom galler ger tyngd åt hans självbild och uppfattningen att även om han är BOMZJ så är han inte en bomzj. Han är kriminell och stjal, och saknar därför fläckar på sin heder.

Det är fler än Andrej som undviker bomzjetiketten genom att referera sig själ-

va till andra och mer statusfyllda sociala kategorier.¹⁰ En är Anna, som jag hittar på stationen lite senare den här dagen. Hon var en gång dekoratör, men hennes sambo slängde ut henne när han fick veta att hon tidigare suttit i fängelse. Nu bor hon omväxlande på stationen och i ateljéer hos konstnärsbekanta. Hon presenterar en äldre man som bara är *lite* hemlös säger han, mantalsskrivningen är borta men han får bo hos sin bror. Han går bara till stationen när han vill umgås lite (inte så sällan säger Anna), och idag vill han föra efter som han har blivit invald i stadens författarförbund tack vare en i och för sig hemskt gammal diktsamling. Han ser inte att skriva längre, beklagar han. De delar på en öl han köpt och pratar lite om konstnärernas och de intellektuellas svårigheter med att komma till rätta med hemlöshetens brutalitet. Då och då refererar de till Ira P, som jag har träffat samma dag.

Ira P är ju inte BOMZJ, men hon möts bara av försmädliga leenden när hon påpekar det, eftersom det syns på henne att hon lever på stationens tomglas och sover i trappuppgångar. När jag träffade henne i början av 1999 drack hon precis tio centiliter vodka per kväll för att kunna sova om nätterna. Att Ira är en mycket liten och skrynklig sextioåring gör de boende i husen mindre fientligt inställda till henne. Det utgör däremot inget skydd mot andra hemlösa eller knarkare, och hon är alltid rädd när hon ska sova. Numer dricker hon mer än tio centiliter, och inte bara på kvällarna. Dessutom är det Bomi och inte fin vodka, men det berövar ändå inte Ira P hennes intellektuella bakgrund. Hon är utbildad pianist och arbetade på baletten, hon är *kulturaja*, en term som kan betyda allt från "intellektuell" till väluppfostrad i största allmänhet. För Ira P innebär det att vara "civiliserad", i motsats till det mänskliga avskrap hon anser sig omges av – med *sina* vanor har hon ett helvete på gatan, understryker hon. "De andra" är inte uppfostrade med den hygieniska standard eller passform på kläder som hon är van vid, och inte heller betyder bildat umgänge eller god litteratur något för dem. Därför har de inte lika svårt att acklimatisera sig, menar Ira. Enligt henne är bomzjar det självklara resultatet av Sovjetunionens kulturella och intellektuella utarmning, och hon avslutar oftast sina ilska utskällningar av dem med någon anekdot på temat "hopplösa Ryssland".

¹⁰ Sociologen Erving Goffman (1961) är den mest kände utforskaren av tekniker eller strategier som människor använder sig av för att "parera" social stigmatisering eller bara framstå i en anständig dager inför varandra (se speciellt Goffman 1971, 1990). Huru tröfast han är så förbigår han dock helt de meningar som aktörerna själva lägger i sitt handlande (se t ex Cohen, 1994, för en mer utförlig kritisk diskussion). Just dessa innebörder är mitt eget fokus, och jag kommer därför inte att utveckla den "tekniska" sidan av det hela just här, även om många av Goffmans termer kan tillämpas på mina informanternas beteende.

Ett problem för både Ira P och Anna, och eventuellt även poeten, är att den intellektuella identiteten befinner sig i dåtid. Den är inte längre tillgänglig, kan inte utövas här och nu, och är därför mindre övertygande. Detta gäller också alla de hemlösa som menar att de inte är bomzjar *egentligen*, för de har faktiskt ett hus i Vladivostok eller en rik fåstmö (eller fästman) på lut. Det är bara det att de av olika anledningar måste vänta på att ta allt i besittning. Hemlösa lyssnare har en ganska krass syn på varandras historier. Ingen säger emot, men de luftar ironiskt sin misstro senare: "Vi har alla gjort nåt som vi inte är stolta över, så vi själva vet att vi ljuger. Det är bara folk som du som tror på oss", som en sarkastisk man sa till mig vid något tillfälle.

I den meningen är det bättre att vara tjuv. Det är inte bara en existerande identitet och en anständig sysselsättning, utan dessutom lite macho. Det är till och med bättre att vara prostituerad än att vara före detta intellektuell. Även om epitetet "hora" inte har undergått någon symbolisk upp-och-nedvändning på det sätt som benämningen "tjuv" har, så tjänar flickorna i alla fall egna pengar och är vederbörligen respekterade för detta på stationen. Det är visserligen ganska få hemlösa kvinnor som prostituerar sig systematiskt: jag identifierade en handfull som hemlösa eftersom de sov i en väntsal under en tid, men senare hade de uppenbarligen råd att hyra bostad.

Med tiden blir referenser till spatialt eller temporärt malplacerat kapital (oavsett om det, med Bourdieus (1990) termer, är ekonomiskt, kulturellt eller socialt) allt mer sporadiska och symboliska. Man vänjer sig onekligen vid det hemlösa livet – numera pratar Ira P mer om rena kläder än hon anstränger sig att skaffa några, och förresten har hon ett hyfsat förhållande till lösdrivarna hon alltid skäl-ler på. Men hon drar en demonstrativ gräns för kompromissandet varje gång hon får ut sin magra pension. Då köper hon ett manikyrsset och några raffiga trosor. Hon blir oftast av med sakerna redan samma natt eftersom, säger hon, de förbannade bomzjarna vet att hon har fått pengar och därför vittjar henne när hon sover. Om det inte är narkomanerna. Men nästa månad gör hon envist om samma sak, och någon gång var fjärde vecka kan hon känna att hon egentligen tillhör en samhällsklass där omsorgsfullt nedpetade nagelband inte är exklusivt utan helt enkelt normal hygien.

Renare än bomzj

Anna brukar vara rätt stilig, konstnär som hon är, men har nu en missklädsam kort frisyri i morotsrött. Det är, förklarar hon med låg röst, för att hon fick löss

igen när hon somnade berusad i någon tunnel under stationen. "Du vet, man lägger huvet på något, ett varmt rör eller så, och så har någon bomzj legat där och ohyran är kvar." Som vanligt ordnade hon fram pengar till ett blonderingsmedel som av samma skäl långt tidigare färgat hennes bruna hår rött, och gick till dam-toaletten och masserade in det. Den här gången dog inte bara lössen, håret ramlade av också.

När stationens hemlösa pratar om grader i "bomzjigheten" så handlar det oftast om fysiskt utseende, och på den skalan är löss den absoluta nollpunkten. Att råka få dem är en sak, men att inte göra något åt det är tecknet på att man, som det uttrycks, "släppt taget" och liksom blivit bomzj i ordets sanna mening. Detta gäller över huvud taget all efterlätenhet beträffande personlig hygien. Vova anklagades för att ha "släppt taget" när han började dricka allt mer mot slutet av mitt fältarbete. Jag slutade försöka stämma träff med honom efter ett tag och under ett par månader gick vi ständigt om varandra. Jag fick hela tiden höra kommentarer om "min hjälpreddas" allt mer vårdlösa yttre, ofta med en avslutande (och ofta triumferande) släng: "Jag är kanske bomzj, men jag ser i alla fall ut som en människa!"; ett uttryck som Vova för övrigt själv ofta använt. "Det handlar om självrespekt", sa någon, "man har ingen om man accepterar att leva i skit. Och för-lorlar man självrespekten så är det kört, lorten tar över ens psyke också och man slutar som den där bomzjen där borta."

Jag hittade Vova någon gång i oktober i ett ganska beklagligt fysiskt skick, men han intog en relativt säker och självsäker attityd och menade att han var lika noga med hygien och klädsel som alltid. Det var bara det att vådret skulle vara till hans utseendes nackdel ännu ett tag framöver, så han föredrog att avvakta med nya kläder tills frosten eliminerat S:t Petersburgs höstliga lervälling. Vova ansåg att eftersom han *avsåg* att snygga till sig när omständigheterna tillät så hade några tillfälliga fläckar inte någon betydelse för hans moraliska integritet. Självrespekten sitter trots allt i medvetandet, inte på kroppen. Hans belackare resonerar inte annorlunda, men just i det här fallet verkade de mena att Vova hade *avsett* utan att *åtgärda* under lite för lång tid för att vara övertygande. Trots detta drack de med honom som förut, förmodligen för att han, sin uppenbarelse till trots, bevisligen inte hade just löss. Han hade nämligen legat på sjukhus vid ett tillfälle, och där rakar man kategoriskt av håret på alla hemlösa – oavsett om de har ohy-ra eller ej.

Hyggligare än bomzj

Nu beklagar alla att Vova är borta. Andrej, Galja och Anna säger att han inte varit på stationen sen jag åkte och att alla säger att han är död, men ingen vet hur. "Synd", säger de, "hygglig kille, gjorde ingen förnär." Jag vet inte om de inte vill tala illa om de döda eller om deras minne är kort, för mot slutet ansåg de flesta att han hade "släppt taget" till den grad att han inte var värd någon respekt. Bland det sista Vova sa till mig var att Andrej skulle ha stulit åttahundra rubel ur hans kalsonger när Vova sov ruset av sig på en övergiven byggarbetsplats bakom stationen. Det var förnedrande och orättvist, han hade alltid ställt upp för Andrej och alla andra också och förtjänade deras aktning. När jag frågar Andrej nu så skrattar han bara och säger att det är det fäinigaste han har hört och ifrågasätter vad Vova kan ha vetat om sina kalsonger om han nu var medvetlös. Men då, när det skulle ha hänt, så vet jag att Andrej inte gav många kopek för Vova och inte för de andra på stationen heller. De var manipulerande och svekfulla tyckte han, typiska bomzjar som är där när det finns något att få och försvinner när det är deras tur att ge, och som stjal från varandra så fort de kommer åt. "Jag har suttit inne i tjugofem år", betonade han, "men det säger jag dig – jag har alltid varit en *hedertig* tjuv!"

En god moral är något som en riktig bomzj inte har, och det är också en fråga om självrespekt: "Respekterar man inte sig själv så respekterar man inte andra heller, och folk här betar sig som svin mot varandra, som om det inte räckte med all skit man får från poliser och dom som jobbar här." Papik, en äldre armenier, hade alltid en dystyr bild av de redan förtryckta sätt att reproducera övergreppen inom sina egna led. Den står inte oemotsagd, men jag hörde ofta den typen av logik när folk gnällde på varandras uppförande: den som alltid hunsas glömer till slut bort alla normala beteenden utom just hunsandet.

Men så enkel är inte verkligheten heller. Å ena sidan skäller man på bomzjar som stulit från en, å andra sidan är det från hemlösa man får hjälp när man behöver skor och kläder. Eftersom ingen kan lagra upphittade saker ger man hellre bort dem och hoppas att reciprocitetsprincipen ska löna sig i längden. Många tycker som Andrej att den personliga balansräkningen sällan hamnar på plus, men lika ofta hör man att "vi måste ju hjälpa varandra, för annars gör ingen det". Ibland används till och med uttrycket "vi bomzjar", även om det är sällan – ofast var det nog Vova, för han tyckte om att beskriva bomzjkollektivet på stationen i samma idealiserande termer som han beskrev tjuvarnas värld. Men ingen annan gick så långt som att som han tala om obrottslig intern lojalitet, konsensusbeslut

eller fasta regler för uppförande, och Vova själv gjorde det mest i särskilt inspirerade ögonblick. Han sa inte heller någonting om regler och gemenskap den gången en han fann kalsongerna tömda på pengar. Han var arg, Andrej var ett kräk, och det var det hela.

Det finns i och för sig ett utbrett etos att man ska vara lojal och generös mot "sina egna", ett ideal som de flesta ryssar delar. Problemet för de flesta är att de inte har så mycket att dela ens med sina närstående, för fattigdomen har slagit hårt sedan sovjetstaten föll ihop. De hemlösa har emellertid ytterligare ett problem: definitionen av "ens egna", eftersom få upplever bomzjkollektivet som helhet som ett "vi". Som också observerats bland hemlösa i USA skapar man lätt nya relationer, men dessa är sällan långvariga och ett "vi" en dag kan vara utbytt nästa (se Snow och Anderson 1993). Kombinationen av öppenbjärtighet och flyktighet gör hemlösa ambivalenta inför relationer med andra hemlösa, som i den ena stunden framstår som ett varmt och generöst kollektiv, i den andra som egoistiska lismare.

På stationen är relationerna dessutom ofta så komplexa att de flesta med lite ansträngning kan uppge en legitim anledning att lura någon annan eftersom denne andre förmodligen har förbrutit sig mot en själv vid något tillfälle. Från den avgiftsbelagda väntsal som många bodde i vintern 1999 försvann till exempel en natt trettiofemåriga Marina tillsammans med ett par tusen rubel tillhörande en ung moldav, Kostja. Han hade blivit av med pengar och papper under ett säsongarbete i Ryssland och hade i ett par månader arbetat hårt för att få ihop medel till hemresan. Kostja, Marina och några till brukade sitta tillsammans under kvällar och nätter, vakta varandras saker och också dela mat. I ljuset av detta föreföll Marinas tilltag minst sagt svekfullt, men ingen verkade känna sympati för Kostja, något som man trots en viss resignerad liknöjdhet brukar visa vid dylika stöder. Jag fick sedan höra att hans iver att tjäna pengar gett honom ett rykte som en snälljap som kunde skylla sig själv. Vova påpekade dock att Marina inte stod högre i kurs än Kostja. Hon hade smittit utan att dela med sig av pengarna, och nu upplevde ingen några moraliska hinder att stjåla från *herre* om tillfälle gavs.

Att göra sig till människa

Ira P:s handfasta manikyrset, Andrejs vägran att lönearbeta, och allas påstådda renhet, helhet och moraliska oantastlighet är olika försök att lösa en identitetskris, i alla fall om man, som Anthony Cohen (1994), tolkar begreppet "identitet" som en känsla för vem man själv är i förhållande till andra människor. Att bli hemlös innebär nästan alltid att förlora de sociala sammanhang som definie-

rar vem man är; i alla fall de som centeras runt arbete, familj och bostad. I många fall finns familje- och vänskapsband kvar åtminstone delvis, men den hemlöses beroendeposition gör att relationerna ändå måste omdefinieras. I stället hamnar man i en diffus social verklighet med en förvirrande blandning av intimitet och svek. Man har en föreställning om vad en bomzj är inpräntad i sig sedan tidigare, och den får lätt utgöra mall för hur man uppfattar andra hemlösa. Alltför många av dessa bär i sin tur vittnesbörd om vad som kan hända med en själv om man låter sig tröstas lite för ofta med flaskan eller bara tappar orken att fortsätta. Det är därför lätt hänt att man försöker svära sig fri från detta möjliga framtidsscenario genom att betona sin olikhet gentemot de andra och göra klart att man ändå inte förlorat allt. Den förlorade identiteten kan tas tillbaka tillsammans med de yttre ting som den är knuten till (huset i Vladivostok), om man inte i likhet med Ira P ser den som en inre kvalitet som oavsett omständigheterna alltid består.

Men på stationen är det inte alltid så meningsfullt att prata om identitet, eftersom pratet oftare handlar om rätten att överhuvudtaget få kalla sig människa än om vilken sorts människa man försöker vara. Föreställningen om den ”typiske” bomzjen är nämligen konstruerad så att den berövar den hemlöse en rad egenskaper som utgör kriterier för vad just en människa är – inte en ingenjör, en farmor eller ens en medborgare.

De hemlösa på stationen reproducerar själva samma avhumanisering genom att ställa sig själva och sin mänsklighet i motsats till den stereotype bomzjen. Vid närmare påseende ser man dock att de faktiskt ändrar en aning på kriterierna, eller snarare på emfasen i dem. Bomzjens tillskrivna karaktärsdrag är ungefär desamma, men i den hemlösa verkligheten har vissa av dem inte samma relevans som i det etablerade samhället och därför tonas de ner till förmån för andra kriterier som är viktigare.

Ingen hemlös anser lättja vara en dygd, men den konventionella arbetsmarknaden är så begränsad att man är flexibel i definitionen av arbete. Att vara tjuv är ett jobb så länge man inte rör ”de sina”, att sälja sin kropp är ens egen ensak och den tillfälligt sysslolöse är inte lat eftersom arbete ofta innebär att tålmodigt sita och vänta på tillfälligen. Alkohol förhindrar heller inte arbete, tvärtom är det för många en förutsättning att vara lite på örat när man jobbar. ”Man får inte vara rädd här, och man får aldrig skämmas”, som Vova förklarade den fräckhet som krävs för att gnabbas med andra om tomglas, våga sig på småstöder eller konkurrera med stationens rätt våldsamma stadsbud om bagage. De prostituerade börjar heller aldrig en arbetsdag utan en rejäl vodka. Många menar att det överhuvudtaget är mer onormalt att stå ut med ett hemlöst liv nykter än berusad, och

riktigt hårt drickande varken fördöms eller beklagas förrän det leder till dåligt ölsinne eller börjar synas på kroppen. De smittor som omvärlden gör ett så stort nummer av (framför allt tbc) har man en realistisk uppfattning om, och ingen ser dem som annat än en konsekvens av fängelse och svält, något som förr eller senare drabbar de flesta av orsaker som inte nödvändigtvis har med moral att göra.

Vad som återstår och är riktigt viktigt är ett anständigt beteende mot sina närmaste och ett anständigt yttre, faktorer som är möjliga att realisera men ändå inte så krävliga som de låter. Det är inte lätt att vara hygglig om man inte kan lita på någon, och ett snyggt yttre försvinner lätt med ett spöregn, en fylla eller tjuvaktigt sällskap. I båda fallen krävs uppoffringar och insatser, och det verkar som om den som inte vill vara bomzj måste orka göra sig till en människa – det är ingenting man får gratis. Uttrycket ”släppa taget” är talande för synen på människan som en Handlingsmänniska: varat är en medveten och ansträngande strävan att artikulera och förtydliga ens mänskliga drag. Den som inte orkar förlora konturerna och försvinner.

Den boende omvärldens definition av en bomzj kretsar också runt personlig agens, den förmåga till intentionell handling som förvandlar ett exemplar av släktet homo sapiens till en person i social mening. Bomzjen ses inte som en medvetet agerande social aktör kapabel till arbete, nykterhet, bofasthet och hälsa, utan mer som en samling reflexmässiga beteenden orsakade av spritmissbruk och bristande karaktär. Skillnaden mellan de hemlösas egen definition av denna nödvändiga agens och den stigmatiserande omvärldens ligger egentligen mest i synen på var man gör sig till människa. De arbetsamma, nyktra, omdömesgilla och starka har en mer storskalig arena, ett samhälle, där de agerar. De som nöjer sig med att vara hyggliga är det i en intim omgångskrets, och de hela och rena har ju sina egna kroppar – något som man faktiskt inte kan beröva ens en hemlös.

Mindre mänsklig än bomzj

Andrej har också den här gången några knäckta revben. När jag tänker efter har jag under de två år jag känt Andrej aldrig träffat honom utan spräckt bröstskorg. Jag vet inte om de hatar honom speciellt eller om han slår tillbaka, för många menar att man kan klara en tillnyktringsarrestering på tre timmar utan stryk bara man håller sig lugn. Andra säger att poliserna på stationen alltid är lika brutala, eller att åtminstone vissa av dem är obotliga sadister.

Vissa gapskrattar bara när de berättar om polisvåld. Det kan bli en rolig historia av den typ som Katjas gäng drog vid koksbordet, och, som andra hemlösa sä-

ger, det räcker med stryk, de ska inte få ens goda humör också. Men fortfarande är batongerna och arresten vad som först nämns när man verkligen beklagar sin tillvaro. "Det är som om vi inte vore människor", brukar man säga, eller: "Vi är faktiskt människor vi också!" Men nu vänder Andrej på det och morrar att det där förbannade "skräpet" (*mysor*, "snut") är inte människor, *neljudi* är de, monster (bokstavligen: "icke-människor"), grymma och själlösa, utan medlidande eller ens sans och förnuft. Inte bara i hans mun framstår våldet som en förlust av människovärde för *båda* parterna; en brutal, demonisk icke-människa förvandlar offren till hunsade, tystade icke-människor. Men det pacifistiska idiomet till trots slår många tillbaka, eller klipper till själva, när polisen börjar dra iväg dem mot tillnyktringscellen. Manifesteringen av ens egen agens gör en trots allt till mer människa. Jag minns Vovas stolta min när han en dag dök upp med en stor blåtira och hävdade att "polisen gjort det". Det var bara det att han en halv minut tidigare hade sagt att de inte längre slog honom för att han kände mig. När jag undrade hur han skulle ha det finade han: "Jag fick inte stryk. Vi slogs!"

Att få stryk är att bli förnedrad och alienerad från både sig själv och resten av människosläktet. Att berätta om stryk kan i bästa fall vara en kompensation som återbördar en till någon form av gemenskap, i alla fall om någon vill lyssna. Polis ser har, i de hemlösas ögon, en enda fördel: deras rykte är inte mycket bättre än bomzjarnas. De enda som tar detta underbetalda och utskällda jobb är ociviliserade lantisar med dåliga betyg, säger man, och de gör det bara för att få feta mutor och en bostad i stan. En bomzj har i det här fallet samma fiende som vilken medborgare som helst och uppgår på något symboliskt plan i de "normalas" krets när övergreppen återberättas.

Detta gäller även "narkomanerna". I trappuppgångarna och på vindarna där de flesta sover förekommer också våld. Är det inte arga hyresgäster eller poliser som slår så nämner man ofta kringstrykande ungdomsgäng och, särskilt ofta när äldre hemlösa berättar, "narkomaner". Kanske får dessa förtroppsliga hemlösens oförutsägbarhet på något symboliskt plan eftersom narkotika för en äldre person är lika obegripligt och skrämmande som att sova i trappor, bli slagen och vara bomzj. Knarkaren sätter ändå Ira P. och hennes gelikar i en ljusare dager genom att vara främmande, en Annan, både i förhållande till henne själv och till det etablerade samhället.

Det förvånade mig att inte etniska kategorier användes på samma stereotypiserande sätt som poliser och knarkare. Antisemitism är ganska vanligt i Ryssland och just då provocerade det nyss uppflamnade kriget i Tjetjenien fram nationalistiska känslor på många håll. Kanske låg detta för långt från den starka foku-

sering på "här" och "nu" som utmärker den hemlösa verkligheten, för mitt fält bestod mest av ryssar eller "russifierade" människor från andra före detta sovjetrepubliker som inte avvek nämnvärt från majoriteten. Ett gäng tjetjener på stationen hade kanske förändrat fördomsfloran, men det räckte inte med de armener, georgier och uzbekier som fanns tillgängliga. Inte ens några zigenare av ökad ursprung som under någon vecka tiggde på stationen väckte särskilt starka känslor. Annars utmålades ofta zigenare och kaukasier som bedragare och exploaterande slavhållare framför allt i samtal om jobb, men de används av någon anledning inte som kontraster när man "pratar bomzj".

Jag hade också trott att genus skulle förekomma som kategori i diskussioner, exempelvis att hemlösa män skulle hävda sig genom att fördöma hemlösa kvinnor eller prostituerade. Distinktionen manligt-kvinnligt är annars påtagligt närvarande i ryskt prat, men med några enstaka undantag förekommer den inte bland de hemlösa. Kvinnorna på stationen vet annars att utmana konventionella uppfattningar om vad kvinnor ska vara och bör göra. Att supa, skrika, slåss, bjuda ut sig, ta betalt, klä sig fel (för maskulint eller, tvärtom, för utmanande), och så vidare är inte något anmärkningsvärt – inte ens den öppet lesbiska Raja föranledde någonsin några kommentarer.

Ira P:s maniryset talar lite för sig själva, även om hon sällan *använder* ordet "kvinnlig". Hennes nagelflar demonstrerar förvisso feminitet, men när hon använder dem som en protest mot bomzjar och brist på bildning och moral markerar de i lika hög grad social klass. Det är ungefär som om kvinnlighet för hennes del inte kan finnas i hemlösheten utan definitionsmässigt måste referera till det sofistikerade samhällsskikt som hon saknar så förtvivlat. Den stereotypen bomzjen är en helt manlig figur, och kvinnlighet kräver tydligen, om den ska kunna utföras till fullo, både rekvisita och kulisser som den hemlösa scenen inte bjuder på. (Därmed inte sagt att där skulle finnas material att göra en "bra karl" av heller, men offentligheten och spriten motsäger åtminstone inte de rådande föreställningarna om maskulinitet. Och man kan ju alltid vara tjuv om det kniper.) "Kvinnlighet" skjuler sig därmed inte från "arbetsamhet" eller andra ideal som inte är praktiskt genomförbara, eller, för den delen, från malplacerat kapital i någon form. Åtminstone från Ira P:s synpunkt är det lika absurt att vara kvinnlig och hemlös som att äga ett hus i Vladivostok och vara hemlös. Alla mer eller mindre beständiga kärleksaffärer bland stationens hemlösa visar dock att det ver-bala ointresset för genus inte motsvaras i handling. Återigen kvarstår i alla fall kroppen, som utöver att bevisa att man är hel och ren också kan stå till tjänst som rekvisita för till exempel kvinnlighet.

Medmänniskor

Uppför stationsgården raglar en man i sextioårsåldern med en flaska i handen, iklädd endast ett par flottiga byxor som gör föga motstånd mot tyngdlagen. Halva springan mellan skinkorna syns redan och det är fler ögon än mina som väntar på att resten ska uppenbara sig. "Det är Petja", säger Anna förklarande och går fram till honom. Han kysser hennes hand och gestikulerar med flaskan. Hon tar en klunk och erbjuder mig, det är ändå riktig vodka. Jag avböjer artigt med förvändningen att jag jobbar, och Anna ursäktar sig. "Man är ju bara människa", säger hon med en sorgsen suck, "ibland måste man få lätta på bördorna." Hon avslutar sig till Petja som redan har viftat till sig ett par äldre kvinnor som jag inte känner och de går bort mot ett hörn.

Det finns situationer när ingen tänker särskilt mycket på vem som är ren och hygglig eller inte. Sprit brukar oftast kunna föra samman människor som annars har lite eller inget med varandra att göra, vilket har att göra med dels stationens specifika förhållande till alkohol, dels ett allmänt ryskt sätt att se på drickande. På Moskvestationen kan man enligt Vova dricka sig berusad när som helst utan att betala en kopek. Det är däremot omöjligt att äta sig mätt gratis. Drickande är nämligen en gemenskapsakt som också inkluderar icke-hemlösa, eller åtminstone deras plånböcker. När någon föreslagit att man ska "slappna av" lite grand, en vanlig omskrivning för att dricka, lägger man ihop sina egna pengar och går sedan runt bland resenärer och andra och ber uttryckligen om en slant till alkohol. Baksmälla används gärna som förevändning, följd av argumentet att den tillfrågade väl inte vill se en medmänniska lida av dessa kval. Är det storhelg eller något annat uppenbart tillfälle att fira värdjar man till den tillfrågades icke ifrågasatta önskan att alla ska få dela hans (sällan hennes) egen sinnesstämmning. Det fungerar förvånansvärt ofta, särskilt när de potentiella donatorerna själva har druckit. Sedan köper man en flaska Bomi och blandar ut den med vatten i en PET-flaska som går laget runt, och det är inte så noga vem som bidragit med pengar eller inte.

Ryskt drickande har generellt något gränsutplånande över sig. Det påminner inte så lite om Victor Turners (1969) begrepp "antistruktur": ett slags allas gemensamma uppgående i varandra som kompletterar det "vanliga" samhällets hierarkiska indelning i strukturellt definierade positioner och roller. Det är sympmatiskt att jag aldrig sett ens de tyngsta alkoholisterna bland mina informanter dricka ensamma, och också intressant att jag bara sett stationens hemlösa tiggare pengar till just sprit. Dale Pesmen (2000) beskriver det som att alkohol och

flaskor i den ryska föreställningsvärlden definitionsmässigt syftar vidare på ett slags symbolisk själarnas enhet. Denna antydning har också kraft att förändra innebörden i vissa handlingar som annars kan ses som moraliskt tvivelaktiga. En flaska konjak är därför inte en muta på samma vis som pengar, för den andas ett slags vilja till intimitet som exempelvis femhundra rubel inte gör. På stationen ses ett bidrag till just alkohol på samma vis mer som en väntjänst mellan dryckesbröder än som en allmosa, medan det däremot vore pinsamt och förnedrande att tugga till mat.

Spritens nivellerande förmåga ges också uttryck i historier om dryckeslag med ärkefjenden polisen. Vova berättade om hur han blev inkallad på en högre polisofficers kontor när han en gång satt i stationens tillnyktringscell. Polisen tog fram en liter vodka och erbjöd Vova flaskan om han (Vova) ville vara så vänlig och penetrera honom (polisen) analt. Vova avböjde artigt, men trots polisens missräkning delade de i gott samförstånd på flaskan och hade sedan en ytterst vänskaplig relation. Jag vet inget om verklighetsbakgrunden till dessa historier, men det väsentliga här är ändå att man företrar att *minnas* en samstämmighet och att flaskan gör det möjligt. Det går ändå aldrig att kontrollera. "Det var för länge sedan", brukade Vova säga, "den polisen jobbar inte kvar".

Den här föreställningen om en allmänsklig gemenskap behöver inte nödvändigtvis involvera alkohol. En gång sprang en lätt berusad karl i trettiårsåldern ifatt mig på stationen och hasplade andfått ur sig: "Tova, när det kommer till kritan är vi ändå bara människor, och jag frågar dig det här bara som en människa till en annan människa – ge mig hundrafemtio rubel till biljetten, du är mitt enda hopp!" Som detta framlades bad han inte om en allmosa mer än om han hade tigit sprit, för han åkallade det faktum att vi i en existentiell mening blott och bart är likar som delar samma jord, andas samma luft och dör samma död, och då spelar det ju i det långa loppet ingen roll i vems ficka det ligger hundrafemtio rubel. Han gjorde så startkt intryck på mitt sällskap, Vova och några till, att jag blev tvungen att ordna fram den där biljetten. (Uppenbarligen sålde han den, för en vecka senare var han kvar på stationen.)

"Men vi är trots allt bara människor" kan också förklara och förlåta mänsklig svaghet. Det var inte bara Anna som brukade ursäktas en pågående eller snart stundande fylla med en suck och ett: "Tja, vad ska man göra, i den här världen orkar ju inte en människa leva..." Detta "medmänniskobegrepp" kan dyka upp i de flesta sammanhang, som när Katja med mycket stark emfas försäkrade mig att hon aldrig glömmes *människor*. Den formuleringen var ett starkt bevis på uppskattning, även om hon i och för sig glömde bort mig. Jag hör ofta samma beto-

ning när man pratar om det hemlösa livets vedermödor och plötsligt kommer till en vändning: "Men det finns trots allt *människor*", eller: "Men jag hoppas ändå hitta *människor*". Med detta menar man någon som ser en för den människa man själv är, inte som bomj, och som ger en sin kärlek och sitt stöd, men betydelsen är inte helt enhetlig. De jämlika Medmänniskorna ovan, sådana som inte vet av några gränser alls, är inte riktigt samma sak som Goda Människor, de barmhärtiga som överskrider gränser i full vetskap om att de finns. I praktiken är de senare allt från snälla "grannar" som ställer ut en matbit i trappen till någon som skänker bort ett tomglas, eller till och med organiserad välgörenhet. Det finns en liten men märkbar tendens att "individualisera" sådan hjälp genom att alltid betona den individuella funktionen som bistått, trots att man givetvis vet att hjälpen kommer från organisationen. På samma sätt kan lyckade möten med byråkrater, potentiella arbetsgivare och andra också uttryckas som att man lockat ut den definitiva funktionen ur det formella skalet, inte som att systemet faktiskt har fungerat. Avgränsningen till Medmänniskan är inte alltid helt tydlig, men när man pratar om de Goda, *dobrye ljudi*, så lutar det mer åt ånglar *uppiifrån* än jämlika "medlidare", som om förmågan att lyfta den svagare kommer av själva överläget.

Slutdiskussion: två Människor

Den avgränsande Handlingsmänniskan och den gränslösa Medmänniskan kan tyckas lite motsättningsfulla, men i de hemlösa prat växlar de två ganska oprobematiskt. Vissa personer håller sig oftast till en av dem; Ira P är således stabil, alltid arg och aldrig Medmänniska, medan den sorgset själfulla Anna sällan framställer sig själv som mer mänsklig på någon annan stackars bomjzjs bekostnad. Vovas och Andrejs sätt att "prata människa" är, som i de flesta andra fall, mer temperaments- och humörberoende och präglade av vad som för ögonblicket råkar vara deras "här och nu". Ombytliga personer växlar synsätt snabbt, och det händer att en vanlig utskällning av slafsiga, icke-mänskliga bomjzjar helt oväntat avslutas i ett brandtal om nödvändigheten att se *människan* även i den mest föraktliga individ.

Användandet av de olika människobegreppen reflekterar olika slags sociala gemenskaper som den som talar för ögonblicket upplever sig tillhöra. Michael Carrithers (1985) menar att åtminstone i komplexa samhällen kan uppfattningarna om vad en mänsklig individ är för något skilja sig markant beroende på vad för sammanhang hon relateras till. Som samhällsmedlem och social aktör defini-

eras hon inte nödvändigtvis på samma vis som när hon ses som en unik individ relaterad till andra lika unika individer inom mänskligheten som helhet. Detta innebär också att människor ser annorlunda på sina plikter beroende på om de agerar som medborgare eller som individuella samveten, vilket för den enskilda individen ofta upplevs som konfliktfyllt.

Denna dualism är långt ifrån universell och kanske inte så entydig ens i den moderna västvärld som Carrithers placerar den i. Jag känner dess båda aspekter i mitt eget varande men finner den betydligt mer påtaglig i stationsfolkets prat. Där går verkligen en distinkt skiljelinje mellan en socialt definerad person och ett från samhället oberoende "själv" som är förankrat i mänskligheten som helhet. Handlingsmänniskan söker en mänsklig respektabilitet som vilar på differentiering och hierarki. Medmänniskan "avstratifierar" däremot allt i sin väg och omöjliggör därför både det man normalt sett kallar sociala identiteter och ett människovara som bygger på avgränsningar. Handlingsmänniskan måste med viljekraft upprätthålla den gräns mellan sig själv och andra som gör henne själv tydlig. Medmänniskans ointresse för gränser tillåter henne däremot att bara finnas till, i fullständig avsaknad av all slags ambition. Hennes motto skulle kunna travesteras som: "Här är icke rik eller fattig, bomj eller boende, utan alla är vi ett i mänskligheten"; men det religiösa intresset är oftast svalt hos dem som anamar detta synsätt och behovet av bibliska referenser därför överflödigt.

Man kan fråga sig om den tydliga uppdelningen är specifik för stationen. Jag tycker att den är markant även i det Ryssland som befinner sig utanför järnvägsområdet, men tillstår att jag riskerar att göra det ryska onödigt exotiskt. En svensk vän med mångårig erfarenhet av narkotikamissbrukare läste ett utkast till den här texten och tyckte tvärtom att tendensen till världsfrånvärdhet är missbruksspecifik, ett sätt att legitimera sitt avhopp från samhället. Min främsta invändning mot hennes argument är att stationens stammisar inte försöker "hoppa av". De lever med både Handlingsmänniskan och Medmänniskan, utan att försöka eliminera den ena till den andras fördel.

Vidare har de två Människorna i mina ögon en begriplig bakgrund dels i sovjetsamhällets skarpa distinktion mellan det offentligt officiella och det privat informella, dels i den åtskillnad mellan ett sovjetiskt då och ett postkommunistiskt nu som medelålders och äldre ryssar gärna gör. "Dåförtiden" hade statens regler styrda och korrupta värld andra regler än öppenheten och generositeten runt närstående människors köksbord. Medmänniskor återfanns egentligen bara i de intima sociala nischer som staten inte kom åt att kontrollera, men å andra sidan ägnade man gott om tid åt denna intima sociala samvaro. "Nuförtiden", menar

inte bara mina informanter, är det offentliga samhället fortfarande alltför krävande och människofientligt för att man ska orka leva där på heltid, utan det har dessutom slukat de gamla fickorna av "medmänskligt motstånd". Numera är den privata sfären inte längre skyddad från den girighet och egoism som präglar samhället i stort. Ingen har råd att vara generös längre, och förresten jobbar folk för mycket för att hinna träffa i alla fall. Skulle man förlita sig på någon så slutar det ändå bara med (som flera av mina informanter har erfårit) att hon eller han lurar av en bostaden. Köksbordens avspända sätt att vara människa på tillhör därför i mångt och mycket ett förflutenhetens landskap som färgas av rejäla doser nostalgi. Men fortfarande försöker de flesta då och då att lösgöra sig från vardagens stress och få ihop sina nära och kära i hemmets vrå för att uppleva en samvaro som i alla fall liknar minnet av det flydda.

Stationsfolkets situation är därigenom lite speciell eftersom deras livsvärld saknar distinkta gränser mellan nära vänner och främlingar och mellan arbetsliv och köksbord. Ingen yttre kontext talar om för dem när de måste vara Handlingsmänniskor och när de kan unna sig lyxen att vara Medmänniskor, för Moskva-stationen är sig alltid rätt lik. Egentligen kan de vara Medmänniskor så ofta de vill, och det enda avgörande är egentligen deras eget humör och förekomsten av ett föremål som alltid har hört köksbordens värld till – flaskan.

- Uhl, Sarah (1991) Forbidden friends: cultural veils of female friendship in Andalusia, *American Ethnologist* 18(1):90–105.
- Tidningsartiklar**
- El País* 10/9.89, 15/9.89, 16/9.89, 24/9.89, 25/9.89, 3/10.89, 7/10.89.
- Galina Lindquist och Tova Højdestrand:**
Jakten på den autentiska shamanen
- Coordas, Thomas (1997) *Language, Charisma, and Creativity: the Ritual Life of a Religious Movement*, University of California Press.
- Tova Højdestrand:**
Vi är i alla fall människor!
- Bourdieu, Pierre (1990) *The Logic of Practice*, Stanford: Stanford University Press.
- Carrithers, Michael (1985) An alternative history of the self, i M. Carrithers, S. Collins & S. Lukes red. *The Category of the Person*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Chalidze, Valery (1977) *Criminal Russia: Essays on Crime in the Soviet Union*, NY: Random House.
- Cohen, Anthony (1994) *Self Consciousness: an Alternative Anthropology of Identity*, London: Routledge.
- Gerasimova, Tatjana (1998) Opulerad opinionsundersökning inkluderad i en anslagsansökan från tidningen Na Dne, medlem i International Network of Street Papers, till Know-How Foundation, utförd i samarbete med sociologiska fakulteten, S:t Petersburgs statliga universitet.
- Gilinskij, Jakov & Valerij Sokolov (1993) *Bezdomnost v Rossii: vtjera, segodnia, zavtra, i Peterburgskie Ijtenia*, S:t Petersburg.
- Goffman, Erving (1971) *Stigma: den avvikandes roll och identitet*, Stockholm: Rabén och Sjögren.
- Goffman, Erving (1990) *The presentation of Self in Everyday Life*, London: Penguin.
- Højdestrand, Tova (2001) BOMZJ utan propiska: om mantalsskrivning, bostadspolitik och hemlöshet i Ryssland, i *Nordisk Ost-forum: samfunn og kultur i Russland og Osteuropa*, nr 15:39–50.
- Julikova, E.P. & V.F. Skliarov (1994) *Sotsialnaja zatjizita bomzjei, i Sotsiologitjeskie Issledovania*, nr 10.
- Julikova, E.P., M.A. Novikova, A.L. Marsjak (1997) *Problemy lits opredelennogo*

- mesta zjitelstvo (bomzj) i puti ich resjenija*. (Problemet med personer utan fast bostadsort (BOMZJ) och vägar till dess lösning), Moskva: Ministerstvo tryda i sotsialnogo razvitija Rossijskoj Federatsii: Tsentralnoe otraselevoe bjuro Naytjno-Technitjeskoj informatsii i propagandy.
- Pesmen, Dale (2000) *Russia and Soul: an Exploration*, Ithaka, NY: Cornell University Press.
- Said, Edward (1993) *Orientalism*, Stockholm: Ordfronts förlag.
- Snow, David A. & Leon Anderson (1993) *Down on Their Luck: a Study of Homeless Street People*, Berkeley: University of California Press.
- Stephenson, Svetlana (1997) *Bezdomnye v sotsial'noi strukture bol'shogo goroda*, ("De hemlösa i den urbana sociala strukturen.") Moskva: INION RAN.
- Stephenson, Svetlana (2000) *The Russian homeless*, i Sandra Hutton & Gerry Redmond red. *Poverty in Transition Economies*, London: Routledge studies of societies in transition.
- Svärd, Hans (1998) *Hemlöshet: fattigdomsbevis eller välfärdsdilemma?* Lund: Studentlitteratur.
- Turner, Victor (1969) *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Lewis Henry Morgan Lectures 1966, Ithaka, NY: Cornell University Press.
- Wagner, David (1993) *Checkerboard Square: Culture and Resistance in a Homeless Community*, Boulder: Westview Press.
- Wright, Talmadge (1997) *Out of Place: Homeless Mobilizations, Subcities, and Contested Landscapes*, Albany: State University of New York Press.
- Zavjalov, F.N. och E.M. Spiridonova (2000) *Uroven i obraz zhizni bomzjei, i Sotsiologitjeskie Issledovania*, nr 2.
- Aje Carlborn:**
Förtिंगligandet av svenska muslimer
- Aldebe, M. (u.å.) *Att mötas med muslimer i vardagens Sverige*, Stockholm: Sveriges muslimska råd.
- Alvall, J. (1994) På väg mot religionsfrihet, i Jan Hultman red. *Religionsfrihet, om jämlikheten i ett mångkulturellt samhälle*, Stockholm: Proprius förlag.
- Altorki, S. & C. F. El-Solh (1988) *Arab Women in the Field: Studying Your Own Society*, New York: Syracuse University Press.
- Andersson, R. (1997) *Svensklesa bostadsområden, i Invandrare och minoriteter*, 2:19–24.
- Andersson, R. & I. Molina (1996) *Etnisk boendesegregation i teori och praktik, i Väggar in i Sverige (SOU 1996:55)*, Stockholm: Fritzes (Arbetsmarknadsdepartementet).

Moderna människor

Antropologiska perspektiv på samtiden

Christina Garsten & Kerstin Sundman (red)

Lotta Björklund Larsen • Aje Carlbohm • Alf Hornborg •
Tova Höjdestrand • Clarissa Kugelberg • Galina Lindquist • Erik Olsson

Liber